

ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ СУЧАСНОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

У статті доводиться, що в сучасних умовах глобалізаційних трансформацій, побудови нової парадигми виховання, доцільним є звернення до педагогічної думки України другої половини ХІХ – початку ХХ століття, в якій були сформульовані концептуальні засади національного виховання. Прослідкована еволюція та обґрунтована змістова сутність національного виховання досліджуваного періоду: формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення. Наголошено на визначальній ролі української мови, як засобу формування базових цінностей існування суспільства та основи становлення української національної школи.

Ключові слова: національне виховання, зміст національного виховання, педагогічна думка України, загальнолюдські та національні цінності.

В статье обосновывается, что в современных условиях глобализационных трансформаций, построения новой парадигмы воспитания, целесообразным представляется обращение к педагогической мысли Украины второй половины ХІХ – начала ХХ столетия, в которой были сформулированы концептуальные основы национального воспитания. Прослеживается эволюция и обосновывается сущность национального воспитания рассматриваемого периода: формирование национальной идеи и национальной ментальности, развитие и сохранность украинской культуры как отдельного, специфического образования. Акцентировано на роли украинского языка как средства формирования базовых ценностей существования общества и основы становления украинской национальной школы.

Ключевые слова: национальное воспитание, содержание национального воспитания, педагогическая мысль Украины, общечеловеческие и национальные ценности.

The article proves that in today's globalization transformations, construction of a new paradigm of education, it is appropriate to appeal to pedagogical thought of Ukraine in the second half of the nineteenth – early twentieth century, which was the conceptual framework of national education. The evolution and grounded semantic essence of national education of the studied period: the formation of the national idea and national mentality, development and preservation of Ukrainian culture as separate, specific formation are traced. The crucial role of the Ukrainian language is emphasized as a means of basic values of society existence and the basis of Ukrainian national school formation.

Key words: national education, the content of national education, pedagogical thought of Ukraine, universal and national values.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, вимагають нового педагогічного бачення проблем виховання особистості, нових підходів до виховання молоді, серед якої сьогодні спостерігаються процеси соціальної апатії, втрати духовних орієнтирів, неусвідомленого засвоєння культурних норм, що мають сумнівну цінність. Серед частини студентської молоді поширені байдужість до національних справ, невміння й небажання ідентифікувати себе з українською нацією, індиферентність та недооцінка випробуваних віками цінностей – рідної мови, мистецтва, культури, традицій і звичаїв свого народу.

Глобалізаційні процеси, які охопили всі ланки людської цивілізації, не обійшли стороною і вищу освіту. Гуманістичне спрямування освіти, формування всебічно-розвиненої людини, поєднання інтересів особистості із загальнолюдськими цінностями та інтересами стали реальністю нашого сьогодення. Тому постає потреба в реалізації нової парадигми виховання на ґрунті загальнолюдських цінностей та за умови збереження української національної ідентичності. Переглядаються усталені форми виховної

діяльності, вибудовуються тенденції її розвитку. Відповіддю на виклики сучасного світу має стати національне виховання студентської молоді, котра формуватиме ядро української інтелігенції на основі національної ідеї.

Національне виховання має стати фундаментом становлення світогляду молодої людини, на якому формуються фахові знання та професійна відповідальність. Головною метою національного виховання студентської молоді є формування свідомого громадянина – активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних запитів.

У зв'язку із цим посилюється увага до унікальної української історико-педагогічної спадщини, і, зокрема, педагогічної думки України другої половини XIX – початку XX століття, в якій були сформульовані концептуальні засади національного виховання та обґрунтований виховний ідеал на основі національної ідеї й з урахуванням ідеалів зарубіжної педагогіки.

Аналіз останніх досліджень. Сучасна педагогіка намагається визначити основні стратегічні позиції щодо виховання української молоді, які б поєднували систему нових принципів і категорій, з підґрунтям кращих зразків виховного ідеалу минувшини, що документально засвідчено у «Концепції виховання підростаючого покоління суверенної України» (1991), «Концепції безперервної системи національного виховання» (1994), «Концепції національного виховання» (1994), «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти» (1996), «Концептуальних засадах демократизації та реформування освіти в Україні» (1997), «Державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття»» (1993), «Національній доктрині розвитку освіти в Україні» (2002), «Концепції національного виховання студентської молоді» (2009).

У Національній доктрині розвитку освіти України наголошується, що «Національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета – виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, формування у молоді потреби та уміння жити в громадянському суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

Національне виховання спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури» [4].

Законодавчо закріплені зміни, що відбулись у системі освіти України, підготували ґрунт для прийняття цивілізаційних стандартів і цінностей, представлених у працях О. Вишневського, І. Зязюна, П. Кононенка, А. Погрібного, О. Сухомлинської, М. Стельмаховича.

Теоретичні основи українського виховання в історичному аспекті і з позицій сьогодення розкрито у працях І. Беґа, О.Вишневського, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, В. Кузя, Ю. Руденка, З. Сергійчук, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, П. Щербаня та інших.

Національно-освітнім спрямуванням наповнені історико-педагогічні праці вчених Л. Березівської, Л. Вовк, Н. Гупана, І. Зайченка, О. Любара, Н. Опанасенко, Н. Побірченко, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, Є. Сявавко.

Особливу увагу в аспекті розглядуваної проблеми привертає праця Н.Побірченко «Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття)» (Київ, 2002), в якій висвітлено культурно-національний характер педагогічної та науково-просвітницької діяльності членів українських Громад.

Заслуговують на увагу наукові розвідки щодо окремих аспектів змісту національного виховання. Зокрема, історичне висвітлення національної спрямованості змісту шкільних підручників стало центральним питанням дисертаційних досліджень І.Козак, Н.Кузьменко та ін.

Однак, історіографічний огляд проблеми дає підстави стверджувати про відсутність комплексного дослідження змісту національного виховання у педагогічній думці України другої половини XIX – початку XX століття. У науковій літературі наявне лише його фрагментарне висвітлення.

Постановка завдання. На сучасному етапі розвитку української освіти, коли відбуваються зміни в духовності народу, джерелом збагачення теорії і практики національної системи виховання, визначення перспективних шляхів її розвитку слугують дослідження проблем змісту національного виховання підростаючого покоління. Мета нашої статті: обґрунтувати змістову сутність національного виховання у педагогічній думці України другої половини XIX – початку XX століття, виділивши суттєві ознаки та акцентувавши на їх важливості для сучасного етапу модернізації системи виховання.

Виклад основного матеріалу. Відродження української держави, викликане до життя демократизацією суспільства, пріоритет загальнолюдських цінностей, високе призначення особистості в культурно-духовному, соціально-політичному розвитку України як сучасної європейської розвинутої держави, зумовили актуалізацію культуротворчої, культуроформуючої функції освіти, адже саме в навчанні та вихованні має зростати індивідуальний духовно-практичний досвід молоді, формуватися її ціннісні орієнтації, і повернули суспільство до витоків національної системи виховання, яка ґрунтується на міцних підвалинах культури рідного народу.

Національне виховання передбачає визнання національних цінностей як визначальних. До них належать: українська ідея, що втілює в собі прагнення до державності та соборності, патріотизм і готовність до самопожертви у випадку потреби захисту Батьківщини, почуття національної самопошани і гідності, історична пам'ять, повага до державних та національних символів та до Гімну України, любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій, повага до Конституції України і до обраних демократично владних чинників, орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави та прагнення побудувати справедливий державний устрій, протидія антиукраїнській ідеології, прагнення до розвитку духовного життя українців тощо.

Серед названих вище національних цінностей сьогодні на особливу увагу заслуговують відродження національної (історичної) пам'яті та національної гідності. До чинників відновлення історичної пам'яті належить усе, що відбиває історичний шлях нашого народу, його боротьбу за волю аж до сьогоднішнього дня, його злети і поневіряння в ярмі чужинських народів. Таку інформацію несуть історія, література, народна творчість, музичне і малярське мистецтво, історія культури тощо.

Зміст національного виховання полягає у єдності його мети, завдань і напрямів. Зміст виховання – це те, що впливає із багатства суспільно-історичного досвіду, вартостей культури і використовується для потреб виховного процесу, тобто це система цінностей світової і національної культури, яку потрібно засвоїти, зберегти і розвинути відповідно до поставленої мети і завдань виховання.

Завдання педагога – виробити у вихованця важливі для життя ціннісні орієнтації, власну позицію, відповідне ставлення до себе і інших; допомогти йому відчувати зв'язок свого власного «я» із об'єктивною дійсністю, усвідомити потреби власного життя. Тому зміст виховання – це водночас і суб'єктивний досвід особистості з її ставленнями, цінностями, вміннями, соціальними навичками, способами поведінки, здібностями.

Вимоги до змісту виховання багатопланові. Вони обумовлені потребами суспільства, держави, виробництва, економіки, і, насамперед потреби учнів, батьків. Упорядкування цих вимог викликало необхідність виділення базового компоненту змісту виховання. Таким компонентом є базова культура особистості як основа для її подальшого розвитку. До базової культури належать культура життєвого самовизначення, економічна культура і культура праці, політична культура і правова, інтелектуальна, моральна, культура спілкування, економічна, художня і фізична культура, культура сімейних відносин (О. Газман).

Процес державотворення незалежної України відкрив нові можливості для національного виховання молоді на засадах глибоких історичних джерел: «За сьогоднішніх умов, коли спостерігаємо різні підходи до розуміння «національного» (тобто

«українського»), важливо реконструювати розвиток педагогіки в Україні, проникнути в глибинні пласти виховних і освітніх феноменів далекого та близького минулого. Найбільш повно й репрезентативно це можна побачити в контексті розвитку національної педагогічної думки.....» [11, с. 3].

У контексті проблеми національного виховання в Україні заслуговує дослідницького інтересу і набуває принципового значення науково-педагогічна спадщина другої половини XIX – початку XX століття.

Незважаючи на те, що період другої половини XIX століття в Україні був надзвичайно важким для розвитку національної освіти і шкільництва (доказом є той факт, що у Наддніпрянській Україні не було жодної державної школи, де навчання велося б українською мовою), громадські діячі, просвітники не лише зберегли надбання рідної культури, мови, історії, а й чимало здійснили для активного розвитку культурно-освітнього руху у країні, для національного пробудження співвітчизників.

У цей час визначальними рисами національної свідомості української інтелігенції стають усвідомлення нею етнічної й національної окремоті від інших націй, відчуття себе як частини окремого за національними формами соціуму. О.В. Сухомлинська вказує, що ідея «національного відродження» на початку XIX ст. й до першого десятиліття XX ст. активно культивувалися в педагогіці. «Її носіями й ідеологами були перш за все представники «Громад», просвітницьких організацій, які ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення» [9, с. 36].

Відома дослідниця Вовк Л.П. підкреслює, що у II половині XIX століття національний феномен став володарем думок педагогічної інтелігенції. Він поширювався через перші видання для народу, через прогресивну професуру, студентство, вчителів, які читали лекції в народних аудиторіях.

Педагогічна думка другої половини XIX – початку XX століття (переконавання, провідні ідеї, обґрунтування, погляди щодо розв'язання актуальних проблем національного виховання, викладені в опублікованих та неопублікованих працях відомих педагогів, вчених, письменників, громадських та культурних діячів – представників Громад, земств, науково-просвітницьких товариств та ін; твори історико-педагогічного спрямування, періодичні видання, епістолярії, архівні документи, спогади) включає широкий спектр науково-обґрунтованих проблем національного виховання і містить суттєві положення, які наповнюють національним спрямуванням цілі, зміст і основні напрями модернізації вітчизняної системи виховання.

Саме у другій половині XIX століття постала плеяда культурно-громадських діячів, письменників, педагогів, які плідно працювали на ниві просвітництва українського народу, становлення національної системи навчання і виховання дітей та молоді: П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Кониський, П. Чубинський, С. Ніс, В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, К. Михальчук, Ф. Вовк, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, О. Потебня і багато інших.

Їхня публіцистична діяльність та епістолярна спадщина відіграли визначну роль у становленні української школи, втіленні в життя концепції національного виховання.

Пріоритетними педагогічними цінностями цього періоду розвитку педагогічної думки стали українська мова, патріотизм, історизм, народність, релігійні морально-етичні постулати.

З 1905 року розпочинається період становлення національної системи освіти й виховання, внесення національного компонента в структуру педагогічної науки. Це період одного з найбільших сплесків самоусвідомлення нації, пропаганди ідей національної школи.

Результатом творчих пошуків українських педагогів стала поява у 1913 році в Наддніпрянській Україні концепції розбудови національної школи, якою передбачалося створення школи, яка мала бути народною і виховувати дітей у національному дусі, тісно співпрацювати з сім'єю, відповідати економічним і соціальним умовам життя народу.

На жаль, у зазначений період окреслені ідеї педагогів не були реалізовані на практиці, однак підготували ґрунт для їх утілення в життя у період становлення української державності (1917-1919 рр.).

За роки існування Української держави з'явилися перші контури національної системи освіти й виховання. С. Русова, Я. Чепіга, С. Черкасенко, І. Огієнко, В.Дурдуківський розвивали ідеї і положення, виношені в попередній період, але зараз вони стають провідним, магістральним напрямом педагогічної думки, набувають офіційного статусу.

Проблемам розвитку національного шкільництва та виховання в досліджуваній період присвячено доробки безпосередніх учасників процесу становлення національної школи в Україні: Г. Ващенко, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Русової, С. Сірополка та ін.

С. Русова не визнає альтернативи національному вихованню, вважаючи, що тільки національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію: «Ідея єдиної національної школи невіддільна від демократизму народів та державного устрою; тільки завдяки їй можна виховати покоління людей на таку націю, яка відповідатиме всім сучасним вимогам, а керівна роль буде належати тим, хто зуміє у найчистішому вигляді здійснити ідею єдиної національної діяльної школи» [7, с. 107].

У своїх працях С.Русова наголошує, що ідея національної свідомості, прагнення народу створити свою національну систему виховання – «це є глибоке змагання кожного народу знати себе як відокремлену частину людства і свідомо зрозуміти своє місце серед людності всього світу, свою національну роль у світовому культурному русі і працювати для найкращого збагачення її скарбів» [6, С. 159-160].

Вона неодноразово висловлювала думку, що виховання особистості повинно відповідати особливостям і потребам своєї країни, своєї нації, враховувати психологію, світогляд тієї нації, представником якої вона є, індивідуальну народну культуру і доводить, що тільки та нація досягає високого рівня в розвитку, яка краще від інших вичерпала у вихованні свої глибоко національні скарби, дала вільний розвиток національній психології.

Національна школа має насамперед здійснювати національне виховання молоді. Під ним Я.Чепіга розумів «не шовіністичне, не приправлене «дугим» патріотизмом, а виховання в дусі мови, в її переказах, віруваннях, її звичаях, її історії, її культури, національної творчості, того, про що писали й казали найліпші представники нації, всього, що народ або нація пережили, бачили, чули, виробили, що придбали найцікавішого, найкориснішого в своїм розвитку» [12, с. 24].

Основною вимогою, що її висували до організації навчально-виховного процесу в Україні видатні педагоги, вчені, громадські діячі другої половини ХІХ ст. О.Барвінський, Б.Грінченко, М.Грушевський, М.Драгоманов, М.Костомаров, С.Русова, П.Куліш, К.Ушинський, В. Антонович, П. Чубинський, О.Кониський було впровадження національного компоненту змісту освіти, здійснення виховання підростаючого покоління на традиціях і досягненнях народної педагогічної думки.

Вивчення джерельної бази дозволяє зробити висновок, що розвиток концептуальних засад національного шкільництва в досліджуваній період відбувався у контексті розвитку педагогічної теорії в західноєвропейських країнах: незважаючи на різні філософські і педагогічні підходи до вивчення проблеми змісту національного виховання, визначальними для розбудови національної школи вважалися принцип народності, національний дух, ідеали національного виховання, народна філософія.

Прогресивна вітчизняна педагогічна думка обстоювала необхідність навчання рідною мовою, розглядаючи її як визначальний засіб морального, духовного формування особистості та її національної самосвідомості [10, с. 53], як необхідну умову існування самого народу, його освіти, культури, прогресу [3, с. 49]. Наголошувалось, що мова – це літопис життя нації, її долі, характеру, ролі й місця у світі, особливостей національної традиції.

Вимога навчання рідною мовою звучала не лише з боку окремих культурно-освітніх діячів, але й з боку різноманітних громадських організацій, «Просвіт», з'їздів, просвітницьких товариств, українського вчительства.

У цьому контексті необхідно підкреслити діяльність великого українського мислителя-лінгвіста, професора Харківського університету Олександра Потебні (1835-1891). Мова, на думку вченого є знаряддям національної свідомості. Спроби її інтернаціоналізації часто

обертаються тотальною дегенерацією, особливо тоді, коли пануюча нація прагне принизити, а тим більше ліквідувати мову поневоленої нації. Нація, яка втратила свою мову, говорить він, не спроможна відстояти свою незалежність, вона перетворюється просто на населення. О.Потебня робить висновок, що: «... денаціоналізація зводиться до поганого виховання, до моральної хвороби; до неповного користування наявними засобами сприйняття, засвоєння, впливу, до ослаблення енергії мислі; до мерзоти запустіння на місці витіснених, але нічим не замінених форм свідомості; до ослаблення зв'язку підростаючих поколінь із дорослими, що замінюється лише слабким зв'язком із чужими; до дезорганізації суспільства, аморальності, підлоти» [5, с. 229].

Одним із дієвих засобів національного виховання вважав рідну мову і О.Кониський, стверджуючи, що материнська мова нерозривно пов'язана із свідомістю народності, це мова внутрішніх думок і спроба замінити її чужою зредує знищення індивідуальності особистості. Насильницька русифікація, за переконанням О.Кониського, завдасть Україні непоправної моральної, релігійної, економічної і політичної шкоди й доведе її до ще більшої духовної темноти й економічної руйни. Русифікувати Україну – це значить примусово забрати найсвятіші, прадавні її цінності, знищити своє, віковичне, надбане пращурами. Народ, який втратив свої етнографічні, релігійні, мовленнєві традиції, звичаї, відмінності, не може повноцінно жити, розвиватися, навчати і виховувати дітей. Автор стверджував, що діти, яких змушують навчатися чужою мовою, втрачають інтерес до світопізнання, перетворюються у «здеморалізованих, темних автоматів» [2, с. 236]. А отже, українська мова повинна функціонувати у всіх сферах суспільної діяльності, насамперед – у системі освіти, культури, в науці і пресі. Структурна унормованість граматики української мови, багатство її словникового тезаурусу є вагомими підставами для ствердження її самодостатності поряд із іншими європейськими мовами. Рідна мова, в якій «заховується дух народу», є найголовнішим засобом національного виховання і розглядається у педагогічній концепції С.Русової як провідний засіб впливу на формування свідомості особистості: «мова народу – це він сам, у мові весь його спосіб мислення, його манера відчувати, в ньому думка народу та його душа» [8, с. 44].

Я.Чепіга, розглядаючи рідну мову як «народний скарб», «працю народного духу», зазначав, що мова є основою культурного й духовного спілкування людей, поєднанням дитини з психофізичним життям нації, вона нероздільно пов'язана з духовним розвитком народу. Він писав: «Одберіть у дитини рідну мову і ви зробите її духовною калікою, духовно глухою і сліпою» [12, с. 124].

Нова соціальна ситуація дала поштовх для переосмислення мети виховання, провідних теоретико-методологічних принципів, змісту, форм організації, критеріїв ефективності.

Сьогодні, у складний час девальвації духовних цінностей, втрати ідеалів, дефіциту патріотизму, доцільно звернутись до педагогічних ідей і досвіду щодо національного виховання, прислухатись мудрих порад: «Життя не жде, воно нас кличе до роботи, і доля, і щастя нашого народу залежить від того, як ми проведемо в життя дороге велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої, дужої нації» (С.Русова).

Серцевиною, стрижнем педагогічного процесу в такій школі є українська національна ідея, яка «мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров» [1, с. 39].

Висновки. Звернення до здобутків української педагогічної теорії та практики другої половини ХІХ–початку ХХ століття є закономірним явищем розвитку педагогічної науки. Зацікавлення науковцями подіями окресленої доби зумовлене обсягом того значного внеску, який був зроблений видатними діячами цього періоду у розвиток вітчизняного культурно-освітнього руху, незважаючи на умови тотального приниження національної гідності, самосвідомості та етнопочуттів українського народу.

Впродовж ХІХ ст. інтелектуальні верстви українських земель у своєму розвитку пройшли три етапи – українознавчий, українофільський та власне український, які були тісно взаємопов'язаними та взаємопереплетеними. Наслідком праці інтелектуалів на українознавчому та українофільському етапах стало, як висловився І.Франко – теоретично виаргументоване українство. Пройшовши фазу українофільствування з її підйомами 70-х і

спадками у 80-х роках, інтелектуальна еліта в кінці ХІХ століття дійшла врешті-решт до декларування своєї українськості, стала власне українською.

Завдання, поставлені перед українською школою: виховання національної самосвідомості особистості засобами рідної мови, історії України, українознавства, фольклору, народних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки, мистецтва, родинно-побутової культури, краєзнавства, рідної природи, економіки, характеру господарювання, національної символіки тощо, не втратили актуальності й сьогодні. У наші дні досліджувана ідея, збагачена надбаннями століть зберігає свою людинотворчу сутність, стала об'єктивним явищем педагогічної реальності й підґрунтям її подальшого розвитку. Національне виховання, безсумнівно, повинно стати основою педагогічного процесу у вищих навчальних закладах, природно впливаючи на всі його напрямки

Вища школа в Україні, має бути національною, тобто такою державно-громадською установою, яка формує і зберігає національну культуру, невіддільна від національного ґрунту і коріння свого народу, змістом і формами роботи відповідає національно-культурним потребам України. Навчання має будуватися на національній культурі, традиціях і звичаях народу і через зміст та організацію виховного процесу забезпечити усвідомлення молоддю національної, культурної і мовної єдності, окремішності і неповторності українців.

А отже, важливим постає завдання виховання гармонійно розвиненої, творчої особистості на засадах національної самобутності: громадянина незалежної держави, гуманіста, носія духовної культури нації. Глибоке особистісне знання духовної спадщини рідного народу, розуміння діалектики розвитку національної культури сприяють свідомому формуванню у студентської молоді гордості за свій народ, приналежності до державної нації. Вважаємо, що питання національного виховання має ще багато недосліджених аспектів у змістовій структурі, історії становлення, методах, принципах, формах організації та засобах, які потребують глибокого дослідження та наукового обґрунтування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євшан, М. Національне виховання / М. Євшан // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч. 2. – С. 39.
2. Кониський, О. Освіта на Західно-південній Україні / О. Кониський (Кость Одовець) // Зоря. – 1887. – Липень. – Рочн. VIII. – С. 234–236 // Зоря. – 1887. – Серпень. – Рочн. VIII. – С. 259–262.
3. Мазоха, Г. С. Роль творчої інтелігенції у розвитку національної школи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Г. С. Мазоха, Д. С. Мазоха // Розвиток освіти в Україні / II пол. ХІХ – поч. ХХ ст. / Інститут педагогіки АПН України / наук. ред. О. В. Сухомлинська, відп. ред. Д. С. Мазоха. – К. : Ін-т педагогіки, 1995. – 115 с.
4. Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті // Освіта. – 2001. – 24–31 жовтня.
5. Потебня, А. А. Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким» : Фрагменты. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М., 1976. – 613 с.
6. Русова, С. Дидактика / С. Русова // Русова, С. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. / С. Русова ; упор. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь. 1997. – Кн. 2. – С. 134–300.
7. Русова, С. Єдина діяльна (трудова) школа / С. Русова // Русова, С. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. / С. Русова ; упор. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь. 1997. – Кн. 2. – С. 105–133.
8. Русова, С. Хроніка національної школи / С. Русова // Русова, С. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. / С. Русова ; упор. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 1. – С. 44–48.
9. Сухомлинська, О. Періодизація педагогічної думки в Україні : кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Збірник наукових праць : Спец. вип. «До витоків становлення української педагогічної науки» / В. Г. Кузь (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Науковий світ, 2002. – С. 31–40.
10. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительских учреждений частной инициативы. – СПб. : Типогр. М. А. Александрова, 1912. – 180 с.
11. Українська педагогіка в персоналіях : в 2 кн. : навч. посібн. / авт.: О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антоненко, Л. Д. Березівська [та ін.]. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. Х–ХІХ ст. – 624 с.
12. Чепіга, Я. Національність і національна школа / Я. Чепіга // Світло. – 1910. – № 1. – С. 24.

Рецензент: д. пед. н., проф. Пащенко Д. І.